

* ڈاکٹر ثمنیہ بتول

** ڈاکٹر عائشہ رحمان

*** ڈاکٹر صائمہ بتول

چودھری شہاب الدین دے پنجابی ترجمے "حالی دی مسدس" دا ویروا

Review of Ch. Shahab u Din's Punjabi Translation Hali di Mussadas

ABSTRACT:

Molana Altaf Hussain Hali was the famous Muslim leader who played an important role in movement of Pakistan. He was also a greate poet and historian. He encouraged and motivated Muslims for their batterment and indipendence. Hali created "Madojazr-e-Islam" for the first time in 1879. In his poetry he tried to awair the Muslims for their history and tried to guide them for a batter future. Sir Shahab u Din translated said book in 1931 under the title of "Hali di Musaddas" where as same was republished in 1942. In this book Urdu text and its Punjabi translation has been given peraler slide by slide. The purpose of Mussadas was to bring Muslims out of depression or anxiety. In Mussadas realism, love, dedication, selfless servise, simplicity of language and flow was kept in preview. In this book metaphors and complicated language was not used.

Keywords: Molana Altaf Hussain Hali. Madojazr e Islam. Musaddas e Hali. Hali di Musaddas. Muslims of India. Translation. Sir Shahab u Din. Indipendance.

ہندوستان دی دھرتی اُتے وکھو وکھ توماں دا وجود صدیاں توں ملدا اے جیہناں دانہ صرف
عقیدہ تے مذہب وکھرا سی سگوں رہن سہن تے تہذیب و ثقافت وی اک دو جے توں وکھ
سی۔ مسلماناں نے ایس خطے اُتے ہزار سال حکومت کیتی تے اخیر محکوم بن کے وی ایسے دھرتی
دے وسنیک رہے۔ انگریزاں دی عمل داری مگروں ویہویں صدی دے مڈھ وچ ایہتھے آزادی

تحریک نے جنم لیا۔ مڈھلے طور تے ہندوستان دیاں ساریاں قومیاں نے رل کے اپنے حق تے آزادی لئی جدوجہد دا آغاز کیتا۔ ایہ آواز زیادہ دیر تائیں قائم نہ رہ سکی۔ انج چھیتی ای ہندوستان دیاں دو وڈیاں قومیاں مسلمان تے ہندو اپنیاں راہواں نوں وکھرا کرن تے مجبور ہو رگئے۔ مسلمان قائد اعظم دی اگوائی ہیجھ وکھرے آزاد اسلامی وطن دے حصول لئی ہمت، حوصلے، عزم تے آن ٹوٹ ادا دیاں نال اگے ودھدے رہے۔ اجیہی صورت حال وچ اوہناں نوں ودھیرا کڑاں تے مشکلاں داسا مناوی کرنا پیا، پر اوہناں ہمت تے حوصلہ نہ چھڈیا۔ آزادی دی تحریک وچ وکھ وکھ سمیاں وچ کئی رہنماواں نے اپنا بھرواں کردار ادا کیتا۔ ایہناں جنیاں وچ سر سید احمد خان، ڈاکٹر علامہ محمد اقبال، سر آغا خان، چوہدری رحمت علی، مولانا محمد علی جوہر، سر سید احمد خان تے مولانا الطاف حسین حالی شامل سن۔ مسلماناں دا درد رکھن والے ایہناں رہنماواں وچ مولانا الطاف حسین حالی دی شخصیت بہت نمایاں اے۔ اوہناں دا اصل ناں الطاف حسین تے حالی مستخلص سی۔ اوہناں نوں خواجہ الطاف حسین حالی وی اکھیا جاندا سی۔ حالی شاعر، نثر نگار تے سوانح نگار وی سن۔ اوہناں دا جنم 1837ء وچ پانی پت (ہریانہ) دے مقام تے ہویا۔ اوہناں دے والد خواجہ ایزد بخش سن جنہاں دی وفات الطاف حسین دی پیدائش توں نوو رہے مگروں ہوئی۔ حالی دی پرورش تے تربیت اوہناں دے وڈے بھرانے کیتی۔ قرآن پاک حفظ کرن مگروں اوہناں نے حدیث، فلسفہ تے منطق دی تعلیم حاصل کیتی۔ اوہناں دیاں اہم لکھتاں وچ مقدمہ شعر و شاعری، حیات جاوید، حیات سعدی، مثنوی مناجات بیوہ، یادگار غالب تے مسدس حالی (مد و جزر اسلام) شامل نیں۔ انٹرنیٹ اُتے اُردو ادب وچ حالی دی شاعرانہ حیثیت نوں ایہناں اکھراں وچ مان دتا گیا اے:

Hali occupies a special position in the history of Urdu Literature. He was a poet, critic, teacher, a performer and impressive prose writer.⁽¹⁾

الطاف حسین حالی نوں وڈی شہرت "مسدس حالی" پاروں حاصل ہوئی جیہڑی اوہناں نے سرسید احمد خان دی اصلاحی تحریک توں متاثر ہو کے لکھی۔ اصل وچ سرسید احمد خان نے ای الطاف حسین حالی نوں مسدس لکھن اُتے راضی کیتا۔ مسدس حالی دا پہلا ایڈیشن 1879ء وچ جد کہ دو جا ایڈیشن 1880ء وچ تے تے ایڈیشن 1882ء وچ چھاپے چڑھیا۔

مسدس حالی یعنی "مد و جزیر اسلام" اصل وچ مسلماناں دے عروج تے زوال دی کہانی اے۔ حالی نے مسدس دا مڈھ دور جاہلیت توں بنھیا۔ ایس لکھت نوں دو حصیاں وچ ونڈیا جاسکدا اے۔ اک اسلام دا چڑھا یعنی مسلماناں دے عروج دا ذکر۔ ایس کتاب دے مڈھ وچ عرب دے جغرافیائی، معاشی تے سماجی حالات بارے واقفی دتی گئی اے۔ بقول ڈاکٹر جمیل جالبی:

مسدس حالی اس کا اصل نام مد و جزیر اسلام ہے لیکن "مسدس حالی" کے نام سے ایسی شہرت پائی کہ آج تک اسی نام سے موسوم کیا جاتا ہے۔⁽²⁾

کتاب دا عنوان ”مسدس حالی“ وی ایس لئی رکھیا گیا کیوں جے حالی نے مد و جزیر اسلام نوں شعری صنف "مسدس" وچ بیان کیتا اے۔ طویل شعری نظم اک شاہکار توں گھٹ نہیں۔ مسدس یعنی چھ مصریاں اُتے مشتمل اک بند جیہدے پہلے چار مصرعے ہم قافیہ تے آخری دو مصریاں دا قافیہ وکھرا ہوندا اے۔ پنجابی زبان وچ پہلی وار ایہدا ترجمہ 1931ء وچ سر شہاب الدین نے کیتا جیہدے اسرناواں "مسدس حالی دا پنجابی ترجمہ" رکھیا گیا۔ ایہ ترجمہ نظر ثانی مگروں 1942ء وچ دوجی وار چھاپیا گیا۔ ہن تیکر ایہدے کئی ایڈیشن چھاپے چڑھ چکے نیں۔ چوہدری سر شہاب الدین نے ترجمہ کردیاں وارث شاہ دی بحر نوں ورتیا اے۔ وارث شاہی بحر کیوں جے لمی ہوندی اے ایس لئی ایہدے وچ گل دی وضاحت چچویں ڈھنگ نال کیتی جاسکدی اے۔ حالی دی مسدس دے کل صفحات 692 نیں جیہدے وچ 492 شعری بند شامل کیتے گئے نیں۔ کتاب

دے اک صفحے تے اردو جد کہ اوہدے سامنے پنجابی وچ ترجمہ کیتے شعری بند لکھے گئے نیں
- ”مسدس حالی دا پنجابی ترجمہ“ دا دو جا ایڈیشن 1942ء وچ چھاپے چڑھیا جیہدے اخیر تے
اوہناں ضمیمے راہیں پڑھن والیاں لئی سوکھت کیتی اے۔ جیویں لکھدے نیں:

میں اصلی مسدس دے ترجمے دے تے نالے تیناں ضمیمیاں دے صفحات
دے نمبر (جیویں عام دستور اے) دے دتے نیں پر نال ای میں شروع
توں لے کے اخیر تیک بنداں دے نمبر وی الگ الگ دے دتے نیں۔
اُمید اے کہ پڑھن والیاں نوں کسے اُردو یا پنجابی دے لفظ دے معانی لبھن و
چ یاں تاریخی جغرافیہ دی کوئی گل لبھن وچ کوئی اوکھت نہ ہووے
گی۔⁽³⁾

چوہدری شہاب الدین نے وڈی محنت نال ایہ کم کیتا اے۔ ”تشریحی نوٹ“ بند دے
نمبراں دے حساب نال انج ای ”پنجابی ترجمے دا فرہنگ“ دے سرناویں ہیٹھ پنجابی لفظاں دا اُردو
وچ ترجمہ کر کے پڑھناراں لئی سوکھیا کیتی اے جیہدے نال ترجمے دی اہمیت ہور ودھ گئی
اے۔ شاعری نوں ترجمے راہیں بیان کرنا قدرے اوکھا کم اے۔ کیوں جے اصل لکھت وچ شاعر
دے اندازِ تخیل تے عمدہ بیانی نوں ترجمے راہیں انج ای بیان کرنا ممکن نہیں، لازمی طور تے فرق
آجاندا اے۔ ایس حوالے نال گل کر دیاں سر شہاب الدین لکھدے نیں:

جیہڑی جیہڑی غلطی مینوں نظر آئی اوہ تے میں ٹھیک کر دتی اے۔ بعض تھاویں
میں ترجمہ وی بدل دتا اے پر ترجمہ ترجمہ ای اے۔ اصل اصل ای اے۔
ترجمہ اصل نال کدے مل نہیں سکدا۔⁽⁴⁾

ایہی کارن اے پئی حالی دے شعری بنداں دا ترجمہ کر دیاں سر شہاب الدین نے ترتیب بدل دتی اے یعنی مصرعے اُتے تھلے یاں تھلے اُتے لکھ دتے نیں۔ مسدس دے شعری بند دے سرناویں دا ترجمہ کدھرے کدھرے اوپر اجا پدا اے جیویں مولانا الطاف حسین حالی نے شعری بند دا سرناواں "ہمدردی" لکھیا اے جد کہ شہاب الدین نے ترجمے وچ "درد" لکھ دتا اے۔ دونویں اکھراں دے معنی وکھ وکھ نیں۔ انج ای کئی تھاواں تے ترجمہ کیتے سرناویں اصل نالوں ودھ تاثر دیندے نظریں آوندے نیں جیویں خوشامد / لوے، سابی / فتنہ انگیزی، کلا جگانی / خود پسندی، ہیکلٹ / برکلت حکومت، راج دیاں برکتاں / شرک اور دعویٰ توحید، لوکاں چانن آپ ہنیرا / شرفاکی اولاد، ساڈاں دی اولاد وغیرہ۔ اعجاز علی دے وچار مطابق:

سر شہاب الدین دی لکھت "مسدس حالی دا منظوم ترجمہ" اک مقبول پنجابی

رچنا اے۔ اوہناں نے اُردو وچوں مسدس حالی نوں پنجابی دی ٹھیلے لفظالی

وچ پرتایا۔⁽⁵⁾

چوہدری شہاب الدین نے ترجمہ کر دیاں پنجاب دے وکھ وکھ علاقیاں جیویں سیال کوٹ، گجرات، گوجرانوالا، شیخوپورہ، لاہور، امرتسر، ساہیوال تے فیروز پور وچ پرچلت پنجابی دے لمبیاں دے اکھراں دی ورتوں کیتی اے۔ اُردو توں پنجابی وچ ترجمہ کر دیاں سر شہاب الدین نے کجھ تھانواں تے جیسے چچویں، پھبویں پنجابی اکھرورتے نیں جنہاں دا تاثر حالی دے ورتے گئے اکھراں توں ودھ سواد رلا اے۔ جیویں زمانہ جاہلیت دی سماجی حیاتی دا ذکر کر دیاں حالی نے ”بے رحم مادر“ دا اکھرورتیا اے جیویں:

جُو ہوئی تھی پیدا کسی گھر میں دختر

تو خوف شہادت سے بے رحم مادر

وہ گود ایسی نفرت سے کرتی تھی خالی
جنے سانپ جیسے کوئی جننے والی⁽⁶⁾

"بے رحم مادر" دا اکھر لکھنا حالی دی مجبوری ایس پاروں وی ہو سکدی اے کہ مسدس وچ جہالت دے ہنھیریاں پاروں کراہے پئے لوکاں دے وچاردی عکاسی کرنا سی۔ حقیقی حیاتی وچ ماں ایڈی بے رحم نہیں ہو سکدی جیہڑی اپنی اولاد نوں زندہ دب دیوے۔ بے رحم مادر دا ترجمہ شہاب الدین نے "ماں تتی" کیتا اے جیہڑا معنوی پکھوں ودھیرا اہمیت دا حامل اے۔ جیویں:

جے دھی کمبخت تے ماں تتی
بڑی مہنیاں توں گھبراوندی سی⁽⁷⁾

کجھ تھاواں تے اُردو اکھراں دا ترجمہ پنجابی وچ انج کیتا اے جیویں شناخواں / سوہلہ، کام / ٹہل، مغربی / لہندڑاں، اصول / اتت، خوبی / است، شش جہت / چار کوٹ وغیرہ۔ انج ای انگریزی اکھر آفس نوں پنجابی وچ ترجمہ کر کے آفساں لکھیا گیا اے۔ کئی تھاواں تے اکھراں دے ورتاؤں داناواں ڈھنگ وی اپنایا گیا اے جیویں ساڈے۔ ڈاکٹر ظہیر احمد شفیق ایس پکھوں لکھدے نیں:

ہیئت توں علاوہ زبان دا مسئلہ وی شاعری دے ترجمے وچ اپنی اہمیت رکھدا
اے کیوں جے بعض اوقات نامور شاعر لفظاں نوں اوہناں دے روایتی
معنیاں وچ نہیں ورتدے اوہ نویاں ترکیباں تے اظہار دے نویں سانچے وی
تخلیق کردے نیں۔⁽⁸⁾

تکرار لفظی توں کم لیندیاں شہاب الدین نے اک ای مصرعے وچ دو تھاواں تے لفظاں
دی تکرار وی بیان کیتی اے جیویں:

ملک ملک دی پونھنچدی خبر پیل پیل⁽⁹⁾

اکوای اکھرنوں دوواری شعر وچ ورتیا گیا اے جیویں نرم تے نرم، گرم تے گرم۔ انج ای شہاب الدین نے ترجمہ کردیاں اکو جیسے معنی والے دو اکھروی شعر وچ بیان کیتے نہیں جیویں جگ جہان۔ تکرار لفظی دی مثال ترجمے راہیں انج ملدی اے :

د تے محل مکان اسار تھان تھان⁽¹⁰⁾

انج ای شعراں وچ مسلماناں نوں بوٹے نال تشبیہ وی دتی اے جیسے دے سکے ٹاہناں نوں ساڑکے دو جیاں قوماں لاجھ چک رہیاں نیں۔ انج ای "باز" نوں "چکور" لئی بطور استعارہ ورتیا اے۔ باز توں مراد "ترقی وند قوماں" نیں جنہاں مسلماناں کولوں علم و حکمت سکھی۔ اوہ ہن حکمرانی دیاں اُچیاں اڈاریاں دے سواد لے رہیاں نیں جد کہ "مسلمان" چکور یعنی محکوم نیں جنہاں نوں سوکھیائی نال شکار کیتا جاسکدا اے۔ جیویں:

نہیں اوہ ادھین پروانگ ساڈے
ساڈے وانگ غلام نہ بر دیاں نیں
نال باز دے وانگ چکور اڈن
اساں وانگ نہ دبیاں ڈردیاں نیں⁽¹¹⁾

چوہدری شہاب الدین نے ترجمہ کردیاں پنجابی اکھان وی ورتے نیں جیویں کھب دی ڈار بنانا۔ مصریاں وچ کدھرے زیر زبر نہ لاون پاروں تمسجی پکھ وی وکھالی دیندا اے جیویں:

پھل پھل کے باغ کئی جان اجڑ⁽¹²⁾

جے حالی دی مسدس دافکری پکھوں ویروا کرے تہاں شہاب الدین نے ترجمہ کردیاں موضوعات اوہو ای بیان کیتے نیں جیہڑے الطاف حسین حالی دی اصل لکھت وچ بیان کیتے گئے

نیں۔ مسدس حالی خواجہ الطاف حسین حالی دی لافانی تے شہرہ آفاق نظم اے جیہدے وچ اوہناں نے مسلماناں دے عروج تے زوال نوں بیان کیتا اے۔ عربی تے فارسی زبانوں دی نسبت اُردو تے پنجابی وچ مسدس دی صنف اُتے کئی شاعراں نے طبع آزمائی کیتی اے۔ حالی نے مسدس مدوجزر اسلام "شکوہ جواب شکوہ" دی طرز تے لکھی اے۔ حالی دی مسدس وچ ماضی نوں مکھ رکھدیاں حال دے سنوارن تے مسلماناں نوں بیدار کرن دادرس دتا گیا اے۔ بقول ڈاکٹر جمیل جالبی:

مسدس میں انہوں نے اپنی قومی و ملی روایات کو ابھارا اور اُس دور کی خوبیوں کے ساتھ خامیوں کا بھی احساس دلایا۔⁽¹³⁾

کتاب دے شروع وچ کجھ تمہیدی شعری بند بیان کیتے گئے نیں جنہاں وچ مسلماناں دی کابلی نوں اجیہا مرض اکھیا گیا اے جیہڑا بنا کسے روگ دے ودھدا جا رہیا اے جیہدے علاج لئی کوئی دار و نہیں سوائے بیداری تے عمل دے۔ ایہ طویل نظم مسلماناں دے ماضی دا آئینہ وی اے جیہدے وچ بیٹے حالات دی تصویر دکھالی دیندی اے۔ عرباں دی زمانہ جاہلیت، عرب دی جغرافیائی، معاشی تے سماجی حیاتی بارے گل کتھ کر دیاں حضور ﷺ دی ولادت تے اوہناں دیاں تعلیمات پاروں ہنیریاں وچ ہر پاسے چانن کھڑن دی گل وی کیتی اے۔

دوجیاں قوماں نوں مسلماناں نے ادب تے اخلاق دی دولت نال مالامال کر دتا جد کہ اوہ آپ ایہدے توں وانجھے گئے۔ اج اوہ قوماں ترقی یافتہ نیں جد کہ مسلمان اوہناں توں بہوں کچھے نیں۔ جیویں چوہدری شہاب الدین لکھدے نیں:

کندے منگتے ہاں جو تسیں آکھو
بولو سچ امین جہان دے او⁽¹⁴⁾

مسلمانان نوں کتے دی وفاداری دی مثال راہیں فرض شناسی دا احساس دوایاے۔

کتا تابعدار اوہ آہڑی دا
 دنے رات نہ پہریوں ہاردا اے
 پتر اک بے کھڑکھدا وچ اجڑ
 وانگ شیر دے بھب اوہ ماردا اے⁽¹⁵⁾

مسلمانان نوں حقوق العباد بارے درس دتا اے پئی جو اوہ اپنے لئی چنگا سوچدے نیں
 دو جیاں نال وی انج ای ورتا کرن۔

پہلاں سبق قرآن سی ایہہ دتا
 ٹبر رب دا لوک جہان دے جی⁽¹⁶⁾

اسلام نے انسانیت دی بھلائی دا درس دتا اے جد کہ مسلمان وکھ وکھ فرقیان وچ ونڈے
 ہوون پاروں اک دو بے نال کدورت رکھدے نیں تے اوہناں اصولاں نوں بھل گئے نیں
 جنہاں بارے رسول ﷺ نے درس دتا سی۔ اجو کہ مسلمان دکھاوے لئی میاں تسبیح تے بندے
 نیں پر مندا نیاں پاروں دنیا دے، میٹھوس درجے اتے اڑ چکے نیں کیوں بے اوہناں نے جھوٹ،
 فریب، حسد، بدینتی، بدنامی، لو لے سابی (خوشامد) تے ہیکڑ (خود پسندی) جیسیاں مندا نیاں سکھ
 لیاں نیں۔

وقت تے صحت دی قدر کردیاں مسلسل محنت دی سلاہنا کیتی گئی اے۔ ترقی وند قومماں
 دی ترقی نوں گڈی دے آسمان تے چڑھن نال مثال دتی گئی اے۔ ترقی وند قومماں محنت کرن دے
 نال نال اپنی اولاد دی تربیت وی گوہ نال کردیاں نیں کیوں بے اوہناں نے آون والے ویلے وچ
 ملک دی باگ دوڑسا نبھنی اے۔

گڈی اج اونانہہ دی چڑھی اُچی
 کوئی تھوڑ نہ ایس جہان تے نے
 کیتا کل جہان نوں زیر اوہناں
 پئے اُدے آپ اسمان تے نے⁽¹⁷⁾

اسلام نے مسلماناں نوں فرقیوں وچ نہیں ونڈیا سی پر اوہ ہن فرقیوں دی لڑائی پاروں
 نفرت تے کھچ دھر و جیسے مندے کماں وچ رُجھ گئے نیں۔ مسلماناں دی کاہلی تے بے صبری ول
 اشارہ کیتا گیا اے جیہڑیاں اوہناں دیاں ہڈاں وچ رچیاں نیں۔ عمل تے بیدار ہوون دی لوڑ ایس
 گلوں اے پئی مغلیہ راج دے زوال مگروں 1857ء دی جنگ آزادی پاروں انگریزاں نے
 مسلماناں نال جابرانہ سلوک روار کھیا۔

کدوں تیک نہ غافل چھڈنی جے
 تسیں آپنی چال تے ڈھال چھڈو
 کدوں تیک اولاد رلاؤنی جے
 تسیں بھیڈ دی چلنی چال چھڈو⁽¹⁸⁾

مجموعی پکھوں ویکھیا جاوے تاں حالی دی مسدس مسلماناں دے ماضی دا آئینہ وی اے
 نال ای قومی تاریخ دی بپتاوی جیسدے وچ بیٹے سمیاں دے خون آلود ورقے تھلے نیں۔ ایہناں
 ورقیاں وچ راج دے ہلارے وی نیں تے بردیاں دی غلامی دا احساس وی۔ پر راج نوں کاہلی دے
 گرد آلود رویے توں وانجھ کے مسلسل محنت تے عمل پاروں دوبارہ حاصل کیتا جاسکدا اے۔ انج
 ویکھیا جاوے تے ترجمے دے پکھوں "مسدس دی حالی" چوہدری شہاب الدین دی اک کامیاب
 کوشش اے۔ اک زبان توں دوجی زبان وچ شعری پیرائے راہیں ترجمہ کرنا صرف اوکھا کم اے

سگوں وڈی احتیاط دی منگ وی کیتی جان دی اے کیوں جے شاعر دے تخیل تے فکر دی اڈاری نوں
ترجمے راہیں لفظاں وچ الیکٹنا سوکھا کم نہیں ہوند اجیہدے نال شاعری دے احساساں تے خھیالاں
نوں ٹنبدیاں ہوئیاں مترجم نوں اصل مفہوم دے نیڑے ہو کے ترجمہ کرنا پیندا اے تاں جے اصل
زبان دے نال نال ترجمہ کیتی دوجی زبان دی خوبصورتی وی قائم رہوے تے معنی و مفہوم وی سمجھ
وچ آجاوے۔ ایس پکھوں ڈاکٹر ظہیر احمد شفیق لکھدے نیں:

ایہہ ترجمہ نہ صرف مفہوم دے قریب اے سگوں کسے حد تیکر عام مفہوم
اے۔ اپنی گل ضرور اے کہ ایس ترجمے وچ کوئی مصرعے وی مفہوم توں
دراڑے جاندا وکھالی نہیں دیندا۔ بحر مترجم ہوون دے نال نال پُر جوش وی
اے۔ (19)

انج چوہدری شہاب الدین ہوراں دا کیتا ایہ ترجمہ فنی تے فکری ہر پکھوں سلاہن جوگ
اے۔ اُردو وچ حالی نے مسدس لکھ کے اپناناں ہمیش لئی امر کر دتا جدوں کہ پنجابی زبان وچ
چوہدری شہاب الدین نے مسدس دا ترجمہ کر کے ناصر پنجابی پڑھناراں اُتے احسان کیتا سگوں
پنجابی زبان دی مانتا وچ وی وادھا کیتا اے۔

حوالے:

- * ایسوسی ایٹ پروفیسر شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور
- ** اسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور
- *** اسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

1. <https://pdfbooksfree.pk/musaddas>
2. Jamil jalbi, Dr.-Tareekh Adab Urdu (jild no.4), (Lahore: Majlis taraqi Adab, February 2012) 914.
3. Shahab-ul-din, Sir, Ch.-, Hali di Mussadas (Lahore: Sang meel Publications, 2006)16.
4. as Above, 15.
5. Ijaz Ali, Punjabi vich tarjuma nigari de ertiqa da jaeza, ba-hawala Punjab rang (Lahore: Punjab institute of language art and culture) 35.
6. Hali di Mussadas, 32.
7. as Above, 33.
8. Zaheer Ahmad Shaffiq, Dr. - Punjabi Adab vich Tarjumi di Riwayat (Lahore: Faculty of Oriental Learning Punjab University 2016) 21.
9. Hali di Mussadas, 247.
10. as Above, 75.
11. as Above, 113.
12. as Above, 253.
13. Tareekh Adab Urdu, 8.
14. Hali di Mussadas, 7.
15. as Above, 123.
16. as Above, 155.
17. as Above, 159.
18. as Above, 243.
19. Punjabi adab vich Tarjumi di Rawayat, 106.